

Mundelstrup Gødningsfabrik - og egnen omkring den 1871-1925

AF ALLAN FRANDBSEN

På det seneste har Århus Amtskommune konstateret en meget omfattende forurening ved Mundelstrup Gødningsfabrik. I denne artikel skildrer redaktør, cand.phil. Allan Frandsen gødningsfabrikkens historie i samspil med egn og miljø. Allerede i 1919, skriver han, kunne man ikke lade kreaturerne drikke af Egåen, der løber fra Geding sø. Da fabrikken lukkede 1921, var søen nærmest uddød.

I 1871 lå det årlige kunstgødningsforbrug i dansk landbrug på omkring 23.100 tons¹. I 1925 var forbruget steget til omkring 380.000 tons². Den periode, der tidsmæssigt rammer denne artikel ind, kendetegnes således ved en stærk udvidelse af gødningsforbruget. På den baggrund kan historien om en enkelt fabrik, Mundelstrup Gødningsfabrik, der var i drift hele perioden, og var en af de største, give et indblik i vilkårene for produktionen af den store mængde gødning, der fulgte landbrugets ekspansion.

Men fabrikker ligger ikke isoleret og uden indflydelse på det sted, de er placeret. Arbejdere, funktionærer og dermed mange familier i fabrikkens område eksisterer i kraft af den, og de økonomiske forhold i de pågældende kommuner er i en vis udstrækning afhængig af fabrikkens produktion. Denne lokale synsvinkel er gennemgående i artiklen, hvilket blandt andet fører til, at fabrikkens udvidelser, opkøb af grunde i området samt enkelte personer er behandlet forholdsvis grundigt. En anden lokal indflydelse der kan spores den dag i dag, er fabrikkens forurening af omgivelserne. Da der for øjeblikket pågår undersøgelser af denne side af fabrikkens drift, er disse spørgsmål også berørt.

Almindeligvis skrives historien om en virksomhed ud fra virksomhedens egne arkivalier, og hvis arbejdernes vilkår på fabrikken findes interessante, så ligger forhandlingsprotokoller m.v. fra den lokale fagforening som en væsentlig ramme om denne side af historien. I det foreliggende tilfælde eksisterer der hverken virksomheds- eller fagforeningsarkiv. Endnu et formål

med denne artikel er derfor at afprøve mulighederne for lokale indstrikhistoriske undersøgelser, hvor det helt centrale kildemateriale mangler.

Kunstgødningsproduktion og -forbrug i Danmark 1871-1925

Dansk kunstgødningsproduktion begyndte på hjørnet af Amagerbrogade og Holmbladsgade i København. Her lå Fredens Mølle, som i 1826 blev købt af englænderen Joseph Owen, en af grundlæggerne af dansk kemisk industri. I den forbindelse føjede han endnu et produkt til møllens produktion ud over olie og sæbe, bengødning. Siden 1823 havde Owen arbejdet med tanken om at fremstille gødning af ben, men stigende priser på råvarer førte ham i andre retninger. I 1833 fik han da 10 års eneret på at fremstille 'Patent-Gjødning', som han selv kaldte det. Hovedingredienserne i denne planternes livseleksir var 'fejeskarn fra gaderne, såkaldt dagrenovation, ler og friske menneskelige ekskrementer i forholdsmæssige dele'³. Owen var bestandig på jagt efter nye produktionsformer og tog i 1851 til sit gamle fædreland for at lære kunsten at fremstille en ny slags gødning: surfosforsur kalk, der blev lavet ved hjælp af svovlsyre⁴. Et produkt som Owen i 1831 havde fået eneret på at producere i Danmark⁵.

Fremstillingen af superfosfat — som den surfosforsure kalk senere blev kaldt — hang altså snævert sammen med svovlsyreproduktionen. Fremstillingen af svovlsyre og superfosfat er temmelig indviklet, men forløber i store træk således⁶: I en evigt brændende ovn brændes svovlkis under tilførsel af luft, og forbrændingsproduktet svovlilte (svovlsyring) ledes til store blykamre. Her udsættes det for et kunstigt regnvejr af salpetersyre og omdannes derved til svovlsyre. I den videre fremstillingsproces blandes svovlsyren med fosfat og i den tidligste produktion ligeledes med ben og guano, og superfosfaten er en kendsgerning. Undervejs i produktionen er der dog opstået nogle fluor- og siliciumforbindelser, som skal fjernes, da de ellers ødelægger plantevæksten i omegnen af fabrikken.

Den hjemlige produktion af gødning dækkede imidlertid kun en ringe del af forbruget, og gødningshandelen måtte i hele perioden indrette sig efter verdensmarkedet. Producenterne fik med toldloven af 4. juli 1863 for alvor den udenlandske konkurrence at føle, mens importørerne begunstigedes, idet indførsel af alle slags gødningsprodukter ved lovens ikrafttræden 1. april 1864 blev fuldstændig toldfri. Industrihistorikeren Richard Willerslev har karakteriseret den følgende periode frem til begyndelsen af det 20. århundrede med tre ord: monopol - kaos - monopol⁷. Dermed menes, at Fredens Mølle i begyndelsen af 1860'erne udgjorde et faktisk monopol i dansk



De første arbejdere på Mundelstrup Gødningsfabrik var uden tvivl lokale daglejere og husmænd. 20 faste arbejdere stod fra begyndelsen i 1871 for produktionen, omkring 1916 var antallet øget til 120 faste folk. Dertil kom forår og efterår et næsten tilsvarende antal, når svovlkis og råfosfat blev »indvejet« på fabrikken, og den færdige superfosfat blev »udvejet«. Gødningen blev efter fremstillingen lagret i de store lagerbygninger på fabrikken, og i udvejningstiden fyldte de mange arbejdere den i sække til transport på jernbanevogne. Foto ca. 1913. Sabro-Fårup Lokalhistoriske Samling.

gødningsindustri. I løbet af dette tiår og første halvdel af det næste oprettedes imidlertid omkring 16 gødningsfabrikker landet over⁸, og samtidig begyndte handelsfirmaer for alvor at gøre sig gældende. Priserne raslede ned. Ikke alene var den skærpede konkurrence firmaerne imellem, men også i forhold til landmændenes lokale indkøbsforeninger med til at tvinge priserne nedad⁹. Den ene gødningsfabrik efter den anden lukkede, og de der blev tilbage, var tvunget til en form for samarbejde. Fredens Mølle og et andet stort firma Güssefeld og Ree fik ved fælles hjælp og en større sum penge standset Tuborgs gødningsproduktion¹⁰. I samme periode begyndte et nyt selskab at sætte sit præg på gødningshandlen i Danmark - Beckett & Meyer - et rent handelsselskab.

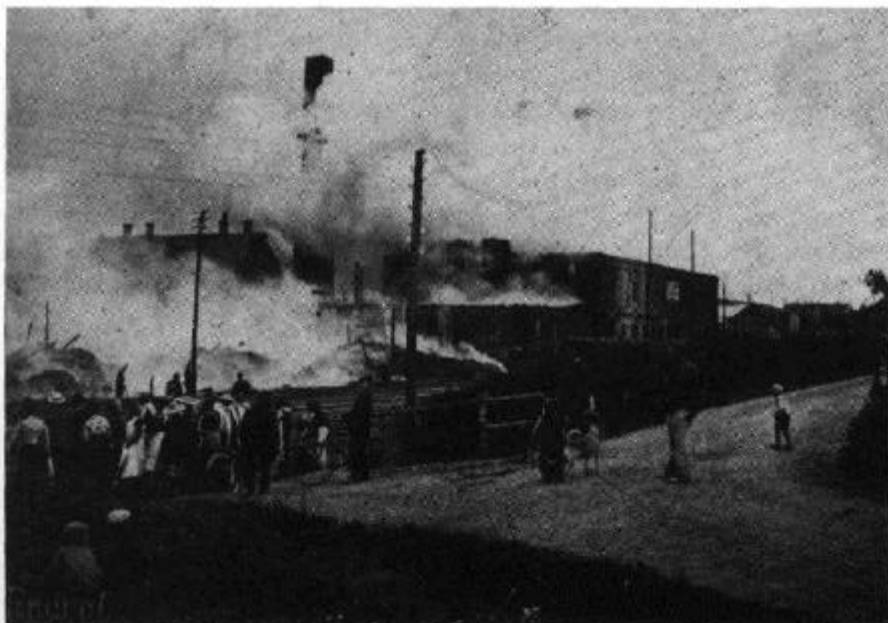
Beckett & Meyer var sammen med Fredens Mølle i stand til at overleve de kaotiske år i gødningsbranchen, mens Güssefeld og Ree måtte kapitulere i slutningen af 1880'erne. Efter mislykkede forsøg på at sælge firmaets

fabrik i Kastrup til Beckett & Meyer solgte enejeeren på det tidspunkt, Otto E. Güssefeld den til et nystiftet selskab A/S Dansk Svovlsyre- og Superphosphat Fabrik (Det senere Superfos. I nærværende arbejde og i samtiden kaldet Dansk Svovlsyre). Gødningshandelen lå nu i hænderne på tre firmaer, de to fabrikker Fredens Mølle og Dansk Svovlsyre samt det store importfirma Beckett & Meyer¹¹.

Selv om de var konkurrenter nærmede de tre firmaer sig hinanden og oprettede i 1897 Det danske Gødningsselskab, som skulle stå for de tre virksomheders gødningssalg i Danmark¹². Den beskedne udenlandske handel holdtes imidlertid udenfor. Og nu gik det hurtigt i retning tilbage mod monopolet. I 1898 blev Beckett & Meyers gødningsafdeling lagt ind under Dansk Svovlsyre, og fire år senere solgtes A/S Fredens Mølles fabrikker på Amagerbrogade til byggegrunde, mens Dansk Svovlsyre overtog den fabrik, som Fredens Mølle i 1871 havde opført i Mundelstrup. Monopolet var igen en realitet, men situationen var væsentlig forandret i forhold til den tidligere monopolsituation. At det netop blev Dansk Svovlsyre, der overlevede, må med Nyrop og Willemslev tilskrives, at selskabet var såvel et produktionsselskab som et importforetagende¹³.

Danske bønders selvbevidsthed og økonomiske fornemmelse var øget markant siden 1860erne. Andelsbevægelsen havde i en selvforstærkende proces lært bønderne den selvstændige organisering, og dette gjorde sig også gældende indenfor gødningshandlen: Dansk Andels Gødningsforretning (D.A.G.) stiftedes i 1901 som et direkte modtræk mod Det danske Gødningsselskab¹⁴. I de første ti år var D.A.G.s andel af gødningshandelen dog beskedne, idet den kun androg knap 25 % af den importerede mængde¹⁵. Forretningen havde ifølge egne udsagn vanskeligt ved at træffe aftaler med udenlandske forhandlere, da Gødningsselskabet havde lavet aftaler med disse for at undgå konkurrence på hjemmemarkedet¹⁶. D.A.G. måtte desuden kæmpe med fodslaget i egne rækker. I 1907 meldte to store gødningsforeninger på øerne sig ud af landssammenslutningen, efter at denne havde vedtaget købepligt for medlemmerne¹⁷. Spørgsmålet om købepligt gav senere stødet til en skærpet kamp mellem D.A.G. og Det danske Gødningsselskab.

Gødningsselskabet, der efter 1902 fungerede som Dansk Svovlsyres salgsafdeling, havde en række gode år fra 1902 til 1908. Aktieudbyttet i Dansk Svovlsyre steg, og i 1907 noteredes en kursstigning i løbet af året fra 207 til 350¹⁸. Samme år begyndtes opførelsen af en helt ny svovlsyre- og superfosfatfabrik i Ålborg i sikker forvisning om gode konjunkturer for gødningshandlen. Konjunkturerne holdt imidlertid ikke. Råstofpriserne steg,



To brande på Mundelstrup Gødningsfabrik i 1904 og 1906 var store tilløbsstykker. Det var dog ikke uden risiko at være tilskuer til brandene. Syren fra de varmesprængte syreballoner flød i stride strømme ud på jorden og åd skoene på de nysgerrige. Også skinnerne på banelegemet blev svært beskadiget. Som følge af giftig røg og eksploderende salpetersække, der sendte brændende bygningsdele ned over jernbanen, måtte passagererne på strækningen Århus-Randers passere Mundelstrup Station til fods. Brandene havde desuden den miljømæssige konsekvens, at den indvendige blybeklædning i det brændende syrehus, som lå lige op ad banelegemet, faldt til jorden, hvor den blev opløst af syren. På det sted hvor syrehuset lå, har Århus amtskommune ved de aktuelle målinger konstateret den højeste koncentration af bly på den gamle fabriksgrund. Foto fra branden august 1904. Sabro-Fårup Lokalhistoriske Samling.

og på grund af en række alvorlige driftsforstyrrelser på Mundelstrupfabrikken i 1908 samt en senere start på Ålborgfabrikken end beregnet, ophobedes de dyre råvarer på fabrikkerne. Dansk Svovlsyre var nemlig nødt til at bestille råstoffer et år eller to frem i tiden¹⁹. I sine beretninger på generalforsamlingerne i årene 1908 og 1909 beklagede selskabet sig over faldende salgspriser, og det er muligt, at disse må tilskrives gødningsforeningernes virksomhed. At de omtalte driftsforstyrrelser spillede væsentligt ind, er imidlertid uden for enhver tvivl. Dette ses i selskabets følgende beretninger, hvor en stabil produktion kendetegner fabrikernes virksomhed. I 1910 udbetaltes således et aktieudbytte på 40%, og Dansk Svovlsyre var årets højst noterede selskab²⁰. Frem til verdenskrigen var dansk gødning

produktion et lukrativt foretagende med årlige udbytter i Dansk Svovlsyre på omkring 25 %²¹. En yderligere understregning af den optimistiske tro på produktionens rentabilitet er det faktum, at selskabet i 1913 købte en grund i Fredericia til en ny gødningsfabrik²². Men så brød krigen ud, og samtidig opstod nye problemer med D.A.G.

Med henvisning til de usikre forhold på verdensmarkedet prøvede Dansk Svovlsyre at fa bønderne til at binde sig til femårige kontrakter på alle gødningsprodukter. Men det var ikke lige bøndernes kop te i dyrtidsårene, og hvad der gjorde teen ekstra bitter, var Dansk Svovlsyres høje aktieudbytte på 35 %²³. Bønderne tog initiativ til en omorganisering af D.A.G. med det formål at knytte endnu flere til forretningen, og desuden at arbejde for en selvstændig gødningsfabrik i Danmark. Midlet var paradoksalt nok at tegne 10-årige kontrakter med landmændene²⁴. Omkring halvdelen af alle danske landbrug tilsluttedes forretningen ved nytægningen i 1916. Men også D.A.G. var nødt til at erkende krigens realiteter, og allerede i 1917, 1918 og 1919 måtte man løse medlemmerne fra de lange kontrakter²⁵. I krigsårene var Det danske Gødningskompagni således enerådende på gødningsmarkedet.

I 1920 og 1921 var situationen imidlertid væsentligt forandret. D.A.G. købte i disse år al sin superfosfat i udlandet, hvilket førte til en hård prisrig mellem andelsselskabet og gødningskompagniet. Fra en pris på 30 kr. pr. 100 kg superfosfat i januar 1920 faldt Gødningskompagniets pris efter andelsselskabets køb af et billigt udenlandsk parti til 26 kr. plus en række rabatter og fordelagtige kreditter²⁶. Gødningskompagniets monopol var brudt, som formanden for D.A.G. folketingsmand V. Pinholdt udtrykte det på selskabets generalforsamling i 1922²⁷.

Denne situation kunne mærkes i Dansk Svovlsyre. I 1921 var en likvidation nært forestående, og kun en omfattende plan for rekonstruktion reddede firmaet²⁸. Årene 1921-1923 brugte selskabet til at gennemføre drastiske nedskæringer og udrensninger i de økonomisk dårlige grene af virksomheden, og i 1924 lyder meldingen fra selskabet: 'I det store hele må 1924 betragtes som et for vor virksomhed tilfredsstillende år'²⁹. Selskabets økonomiske hestekur var tilendebragt, og markedet faldet på plads mellem Det danske Gødningskompagni og D.A.G. Et af ofrene for besparelserne i A/S Dansk Svovlsyre- og Superphosphat-Fabrik var Mundelstrupfabrikken, som ville være for dyr at bringe i funktion efter tre års stilstand³⁰.

Mundelstrupfabrikken måtte lade livet i kampen mellem giganterne på gødningsmarkedet. Ved nedlæggelsen var situationen dog væsentlig forandret i forhold til tidspunktet omkring århundredskiftet, hvor Dansk

Svovlsyre overtog fabrikken. Dengang var selskabet næsten enerådende på det danske marked, men ved midten af 1920'erne havde Dansk Andels Gødningsforretning fået vind i sejlene. I de år, der fulgte efter opførelsen af Mundelstrup fabrikken i 1871, var gødningsmarkedet herhjemme på det nærmeste at ligne ved kaos, hvor en mængde nye firmaer skød op i kortere eller længere perioder. Det monopol, som A/S Fredens Mølle havde besiddet i 1871, blev på den måde undermineret. Selskabet selv måtte også kapitulere, væsentligst på grund af en ensidig satsning på produktion uden blik for mulighederne med den importerede gødning.

Mundelstrupfabrikken og Fredens Mølle 1871-1902

A/S Fredens Mølles oprettelse af fabrikken i Mundelstrup i 1871 blev sidste led i en række udvidelser af selskabets produktionskapacitet. I 1867 og 1870 blev to fabrikker føjet til det eksisterende anlæg på Amager, men aldrig så snart stod det sidste anlæg færdigt, før der blev behov for et nyt. Den danske import af superfosfat var i 1870 næsten dobbelt så stor som den hjemlige produktion, og på den baggrund fandt direktionen i A/S Fredens Mølle det rigtigt at bygge endnu en fabrik.

Selskabet ejede en gård ved Viborg, Liseborg, og et af direktionsmedlemmerne Valdemar Bauditz blev sendt til Jylland for at undersøge mulighederne på dette sted³³. Imidlertid var det sikkert udsigten fra togkupeen ved Mundelstrup Station der afgjorde, at Liseborg blev vraget til fordel for en grund tæt ved jernbane og station, en placering der utvivlsomt tiltalte den tidligere jernbaneingeniør³⁴. Han vidste tillige fra Kastrup-fabrikken, hvilke problemer en lang afstand til jernbane kunne give. Yderligere to forhold kan i øvrigt tænkes at have spillet ind. Dels ville råstoftransporten med banen fra Århus havn være kortere end til Liseborg, dels ville man let kunne slippe af med affaldet til den nærliggende Geding sø, og samtidig var der langt til de nærmeste naboer. Miljøproblemer med omkringboende havde Fredens Mølle allerede inde på livet på Amager³⁵. Under alle omstændigheder blev der den 1. november 1871 tinglyst skøde mellem husmand Eberhard Hansen, Mundelstrup og A/S Fredens Mølle på matr. nr. 5m Mundelstrup by³⁶. Købekontrakten var dog allerede underskrevet den 20. maj, og byggeriet gik så stærkt, at den første svovlkis allerede den 28. november kunne lægges i de nye ovne, og en måned senere var man klar til den første blanding af svovl og fosfat³⁷.

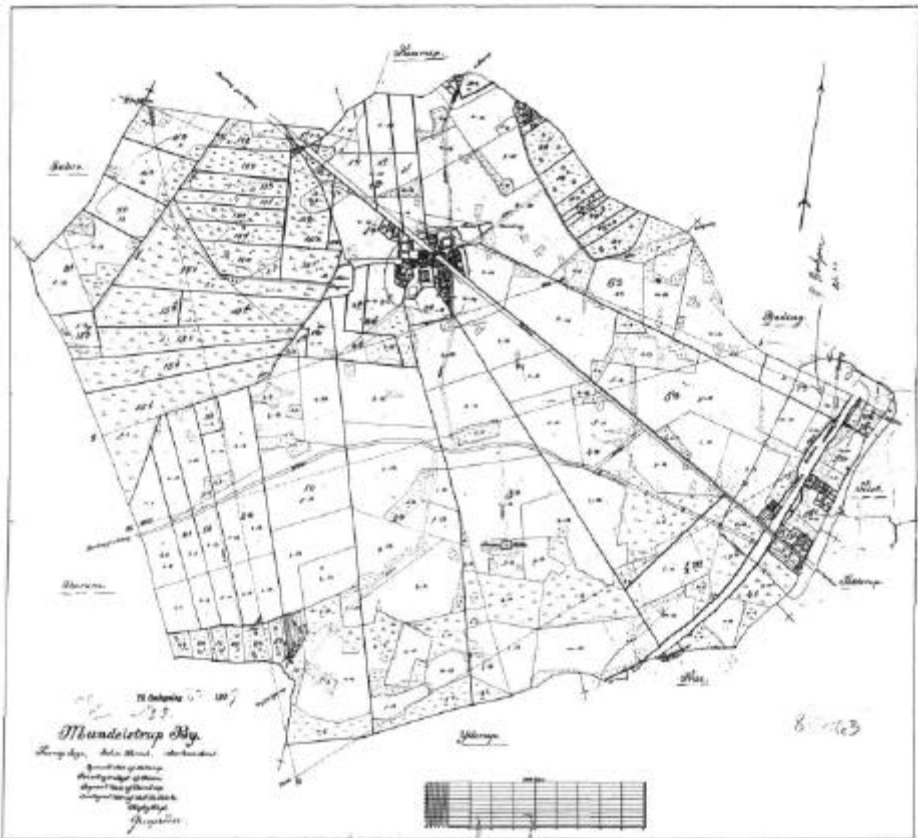
Begyndelsen til Mundelstrup Gødningsfabrik var fire bygninger samt en skorsten. Væsentligst var selve svovlsyrefabrikken, der rummede de store

blykamre, to svovlkisovne, en dampkedel, svovlsyrebeholdere samt et par pumper. Desuden fandtes en maskinbygning med mølleværket, hvor fosfaten og svovlsyren blev blandet. Her var ud over mølleværket som det altdominerende maskineri også en 'maskine m. tilbehør' - måske en knusemaskine til fosfaten. En dampkedel og en pumpe kompletterede indholdet af maskinhuset. De sidste to bygninger var et oplagshus og et 'stuehus', som tjente til bolig for fabriksbestyrer Clemmensen samt kontor og måske labo-ratorium³⁸. Midt i hele dette grundmurede og paptækkede bygningsværk ragede dampskorstenen op. Disse bygninger udgjorde det grundlag, hvorfra fabrikken udvidede sig de følgende år. Den første udvidelse var retirader i 1872, og frem til 1880 opførtes endnu to lagerbygninger samt nogle mure og plankeværker, der heggede råstofferne og superfosfaten ind. En smedie blev bygget før 1890. De tekniske nyskabelser indskrænkede sig før 1890 til en knuse- og en pulveriseringsmaskine.

I 1895 skete der imidlertid afgørende nyt på det tekniske område. A/S Fren-dens Mølle ansatte i 1894 kemiingeniøren Adolphe Clement (f. 1860) som efterfølger for jernbaneingeniøren Bauditz. Clement konstaterede snart, at sel-skabet ikke var fulgt med den tekniske udvikling⁴⁰. Først og fremmest var det Mundelstrup-fabrikken, der skulle nyde godt af forandringerne, hvis mål var et billigøre produktionen. På Amager-fabrikken var der ikke plads. Clements plan var dels at få indrettet et laboratorium og dels at udvide anlægget med Glover- og Gay Lussacs-tårne, der skulle koncentrere svovlsyren betydeligt. I august 1895 stod de to tårne færdige i en ny bygning mellem svovlsyrebygningen og oplagshuset⁴¹. Resten af århundredet var det småt med tekniske udvidelser, hvorimod de fysiske var betydelige. Ikke mindre end ni 'varehuse' til den færdige svovlsyre og su-perfosfat opførtes i 1899, dels på det gamle matr. nr. 5m og dels på to i 1892 og 1895 nyerhvervede parceller mellem 5m og Geding sø, henholdsvis matr. nr. 7c og 7b⁴².

I september måned 1901, et års tid før salget af fabrikken til Dansk Svovl-syre, var der blevet opført følgende bygninger: folkestuebygning, glauber-saltværk, gradeværk, tømrerværksted, blyloddeværksted og en forhøjelse af et af de to tårne i svovlsyrebygningen⁴³. Folkestuen signalerer, at arbejdsstyrken efterhånden havde nået et omfang, der gjorde en sådan foranstaltning påkrævet. Oplysninger om fabrikkens arbejdsantal er meget sparsomme, men de foreliggende kilder peger på en forøgelse fra 20 ved fabrikkens start, over 36 i 1885 til omkring 60 i 1901⁴⁴. Oprettelsen af de to værksteder er et vidnesbyrd om, at vedligeholdelsen af det komplicerede produktionsanlæg krævede en vis håndværksmæssig ekspertise. Dog kan

det undre, at denne først får egne lokaler på et så sent tidspunkt. Men det understreger Nyrops tese om en af årsagerne til Fredens Mølles konkurs i 1902. Han er af den opfattelse, at Fredens Mølle likviderede, fordi den ikke teknisk var fulgt med udviklingen. Som tidligere nævnt var den udenlandske konkurrence på gødningsmarkedet hård i de sidste årtier af 1800-tallet. Danske producenter var derfor nødt til teknologisk at følge med de udenlandske konkurrenter, hvad der dog ikke havde været de bedste muligheder for på Mundelstrup-fabrikken.



Længst ude mod øst i Mundelstrup ejerlaug, og dermed Sabro-Fårup kommune, lå matrikelnumrene fra 5a til 5z, som efterhånden blev fyldt næsten helt ud med fabriksbygninger. Også matrikelnumrene 7a, 7b og 7c blev mere eller mindre bebygget. På den anden side af Viborgvejen lå — og ligger — Mundelstrup Kro. Den fik i forbindelse med opbygningen efter branden i 1906 et helt nyt navn. Arbejderne, der foretog opbygningen, udvidede samtidig fabrikken med to syresystemer, så der i alt var fire. Dansk Svovlsyre erhvervede i 1904 et stort grundstykke med tilhørende gård — Todderupgård — i Tilst sogn, der grænsede umiddelbart op til grunden i Sabro-Fårup kommune, og kom dermed til at eje hele sødalen, hvor fabrikken lå, samt det meste af bakken, der strækker sig langs nordsiden af Viborgvejen i retning mod Århus. Matrikelkort i Matrikelarkivet.

Siden oprettelsen i 1871 var ledelsen af Mundelstrup Gødningfabrik lagt i hænderne på bogholdere, som fungerede som fabrikkens forretningsførere. Første leder var A. Clemmensen, der siden A/S Fredens Mølle blev stiftet i 1851 havde været bogholder på Amager⁴⁵, og da han døde i 1893, rykkede A. Pedersen ind i forretningsførerstolen. Han var som kontorist kommet til Mundelstrup fra Århus i 1881 og regnede åbenbart med at blive, da han samme år købte en grund ved siden af Mundelstrup kro. I 1886 byggede han nyt hus samme sted og avancerede i 1890 til bogholder. På det tidspunkt var han 41 år, gift og havde syv børn. Bogholderstillingen beholdt han frem til Clemmensens død, og han fungerede herefter som forretningsfører frem til 1903, hvor han afløstes af en teknisk uddannet leder⁴⁶. Pedersen havde dog siden 1895 haft assistance af to kemikere, sikkert et resultat af Clements ansættelse i A/S Fredens Mølle. Først Karl Chr. Budde og senere fra 1898 af kemiingeniør Carl A. J. Røgind. Denne var uddannet på Fredens Mølle på Amager og flyttede efter kort tid i Mundelstrup til Stettin som laboratorieforsøger⁴⁷, og så vidt det kan ses, var Pedersen igen ene om den daglige drift.

I stedet for at bruge virksomhedens overskud til teknologiske nyanskaffelser blev det uddelt blandt aktionærene⁴⁸. Ovenfor er omtalt, at Mundelstrup-fabrikken frem til Clements ansættelse stod langt tilbage i teknisk henseende, omend man her i modsætning til Amager-fabrikken havde de fysiske muligheder for udvidelser. Anlæggene til fabrikation af glaubersalt var formentlig A/S Fredens Mølles forsøg på at brede produktionen ud på flere felter end blot svovlsyre og gødning. Produktionen var som nævnt udelukkende koncentreret om svovlsyre og superfosfat, i modsætning til Fredens Mølle-fabrikken på Amager, hvor der desuden produceredes linolie, rapsolie, foderkager og otte forskellige slags sæbe. Tidligere havde fabrikkerne på Amager desuden fremstillet cement, benkul, benfedt og vogn-smørelse⁴⁹. Olie-, foderkage- og sæbeproduktionen var med til at bære A/S Fredens Mølle gennem de svære konkurrencevilkår i 1880'erne, hvor Mundelstrup-fabrikken kom ud med et underskud på 6.000 kr. i 1886. Glaubersaltanlæggene kan ses som et krampagtigt forsøg på at differentiere produktionen i Mundelstrup. Et forsøg der mislykkedes. Fabrikkens skæbne var i realiteten beseglet. Set i sammenhæng med Clements tekniske nyskabelser markerer opførelsen af de fem nye bygninger dog en overgang fra stilstand til fornyelse og vækst. Ændringen indtraf, da Dansk Svovlsyre i 1902 fik tilskødet de godt tredive år gamle bygninger i Mundelstrup for en pris af 200.000 kr.

Mundelstrupfabrikken og A/S Dansk Svovlsyre- og Superfosfatfabrik 1902-1925

Havde Mundelstrup-fabrikken sovet Tornerosesøvn, mens Fredens Mølle ejede den, blev den brat vækket, da Dansk Svovlsyre rykkede ind i 1902. Allerede inden købet drøftedes situationen på et bestyrelsesmøde i Dansk Svovlsyre, hvor man gjorde det klart, at der krævedes store forbedringer og nyanskaffelser til et beløb på omkring 100.000 kr., hvis selskabet overtog fabrikken. Overtagelsen skulle i givet fald ske den 1. oktober⁵⁰. 10. september 1902 var bestyrelsen i Dansk Svovlsyre igen samlet, og nu blev der vedtaget konkrete forbedringer på fabrikken i Mundelstrup, hvilket må betyde, at handelen var faldet på plads. For en løn på 2.400 mark (omkring 2.600 kr.⁵¹) ansattes den tyske kemiingeniør Hartmann til at ombygge svovlsyresystemerne for 4.500 mark. Formålet var ikke kun en forbedring i Mundelstrup. Efter et halvt års prøvetid skulle det afgøres, om forandringerne burde danne grundlag for yderligere ændringer i Mundelstrup og Kastrup. Bestyrelsen kastede sig imidlertid ikke umiddelbart ud i et stort nybygningseventyr. Dels skulle Hartmann kun ombygge det ene af syresystemerne, dels tog bestyrelsen forbehold overfor nogle forbedringer af gødningsproduktionen, som A. Clement, der nu var blevet direktør i Dansk Svovlsyre, foreslog⁵². Clement fik dog meget hurtigt overbevist bestyrelsen om det fornuftige i sine planer, og allerede dagen efter accepterede bestyrelsen den efter dens eget udsagn minimale merpris på 2.600 mark for at forbedre gødningsproduktionen⁵³.

Hartmann gik i gang med arbejdet i sødalen mellem Mundelstrup og Tilst, og i december 1903 var fabrikken ombygget og udvidet i en sådan grad, at der nu krævedes en teknisk/kemisk uddannet direktør⁵⁴. Samtidig besluttedes at overflytte den hidtidige leder A. Pedersen til andet arbejde. Med den nye ansættelse af en teknisk uddannet direktør, svenskeren dr. Vikander, ændredes ledelsen af fabrikken radikalt, og en ny epoke i fabrikkens historie tog sin begyndelse.

Ændringerne af det gamle fabriksanlæg foregik imidlertid ikke kun på det tekniske område indendøre på matr. nr. 5m. Allerede fra overtagelsen i 1902 begyndte selskabet at opkøbe huse og grunde i området. Samme dag som tinglæsningen af hovedparcellen tinglæstes skøde på forretningsfører Pedersens hus ved Viborgvej samt nabogrunden, som Pedersen også ejede. Pedersen overtog nemlig i 1893 ikke blot Clemmensens job som forretningsfører, men også hans bolig på selve fabrikken og havde derfor ikke brug for sit hus ved Viborgvej⁵⁵. Af direkte betydning for produktionen er-

hvervede Dansk Svovlsyre i 1903 et par småparceller mellem nr. 5m og Viborgvej for at udvide fabrikken denne vej. Dette skete året efter, hvor et stort pakhus med tre indvendige hængebroer stod færdigt⁵⁶. Nu synede fabrikken ikke kun i højden - også på grundplan.

Statsbanernes planer om dobbeltspor fra Århus til Randers var i 1905 den direkte årsag til nye opkøb af jord og huse. I forbindelse med det nye spor ville statsbanerne inddrage det spor, der hidtil havde løbet langs fabrikkens vestside - langs varehuset og syrehuset. Dansk Svovlsyre havde brugt sporet til losse- og ladespor og kunne forudse problemer, hvis det blev inddraget. Det besluttedes derfor at anlægge spor for 10.000 kr. ind på fabrikkens grund — øst om bygningerne. Da statsbanerne samtidig planlagde at flytte stationsbygningen over på den side af banen, hvor fabrikken lå, ville dens udvidelsesmuligheder være stækket. Bestyrelsen vedtog derfor at søge planerne forhindret 'med ethvert middel' og i første omgang at købe den jord, hvor stationen i givet fald skulle ligge⁵⁷. Hen mod årsskiftet 1905 blev der indgået endelig aftale om købet af matr. nr. 5o, 5p, 5q og 5z. De to første matrikler ejedes af den på egnen så kendte husmandsfører Mads Larsen, og Dansk Svovlsyre havde allerede i 1903 sikret sig forkøbsretten til disse grunde⁵⁸.

Skønt udvidelsesmulighederne ud mod baneterrænet nu var sikret havde Dansk Svovlsyre stadig behov for plads, og den kunne ikke længere findes på den vestlige side af kommuneskellet mellem Sabro-Fårup og Tilst-Kasted kommuner. I begyndelsen af 1906 købte Dansk Svovlsyre da en gård på omkring 27 tdr. land beliggende på bakken ved Viborgvej - Todderup-gården, der havde jord helt ned til fabrikken fra øst. Hen på sommeren blev det besluttet at købe endnu en gård, der siden fabrikkens opførelse i 1871 havde været en af dens nærmeste naboer⁵⁹. Nu ejede Dansk Svovlsyre næsten hele området der afgrænses af jernbanen mod vest, mod nord af Geding sø og op over Todderupbakken mod øst. Og da de sidste småparceller ved jernbanen og omkring Geding sø blev erhvervet i 1907, var der ingen pladsmæssige hindringer for fabrikkens udvidelser. Forhindringer for den daglige, vedvarende drift havde der ellers været nok af i 1904 og 1906, hvor to store brande satte fabrikken i stå i længere tid. Men den udbetalte forsikringssum kunne samtidig bruges til at opføre nye og mere tidssvarende anlæg.

Brand og udvidelser 1904-1907

Den 10. maj 1904 var en arbejdsmand gået ind i en af de mørke lagerbygninger, og for bedre at kunne se havde han revet en tændstik. Da han forlod



På dette billede kan det imponerende bygningsværk, som fabrikken udgjorde, studeres. I forgrunden ligger en lille trelænget gård, og bag den rejser sig et syrehus af imponerende dimensioner. Hvordan det har virket på områdets beboere, da dette kæmpeår blev opført i 1904, lader sig kun vanskeligt besvare, men det har sikkert virket imponerende. I forgrunden ses Geding sø, som modtog fabrikkens giftige spildevand og i baggrunden huse langs Viborgvej. Billedet er fotograferet i sommeren 1904, inden en brand i august lagde den lille gård i aske, og efter syrehuset var bygget færdigt i juni. Sabro-Fårup Lokalhistoriske Samling.

lageret, brændte tændstikken stadig, og den fængede hurtigt i noget tovværk, der lå på jorden. Ti minutter senere stod fabrikken i flammer. De gamle, oprindelige bygninger, der husede syrefabrikken og møllen, stod ikke til at redde. Derimod klarede pakhuset, der var blevet opført året før, frisag, selv om brandmandskabets arbejde hindredes af de giftige dampe, der udvikledes fra svovlsyren⁶⁰. To dage efter var det stadig ikke muligt at komme ind i syrehuset på grund af dampene⁶¹. Ti dage senere kom bestyrelsesmedlem i Dansk Svovlsyre, Dr. Güssefeld til Mundelstrup for at se nærmere på skaderne. Erstatningerne blev opgjort til knap 125.000 kr, og Güssefeld tiltrådte ved samme lejlighed et forslag fra Clement om at reparere og nybygge for godt 150.000 kr. Selskabet fik altså et godt tilskud til genopførelsen, der oven i købet kom til at indeholde de mest 'nymodens Maskiner', som Dansk Svovlsyre selv betegner det⁶². Et større problem var dog, at fabrikken skønnedes at skulle ligge stille i omkring ni måneder⁶³ på

et tidspunkt, hvor danske landmænds gødningsforbrug var stærkt stigende med en voksende import til følge⁶⁴. Den nye syrefabrik og møllen opførtes på den gamle plads, og byggeriet var tilendebragt i december 1904⁶⁵.

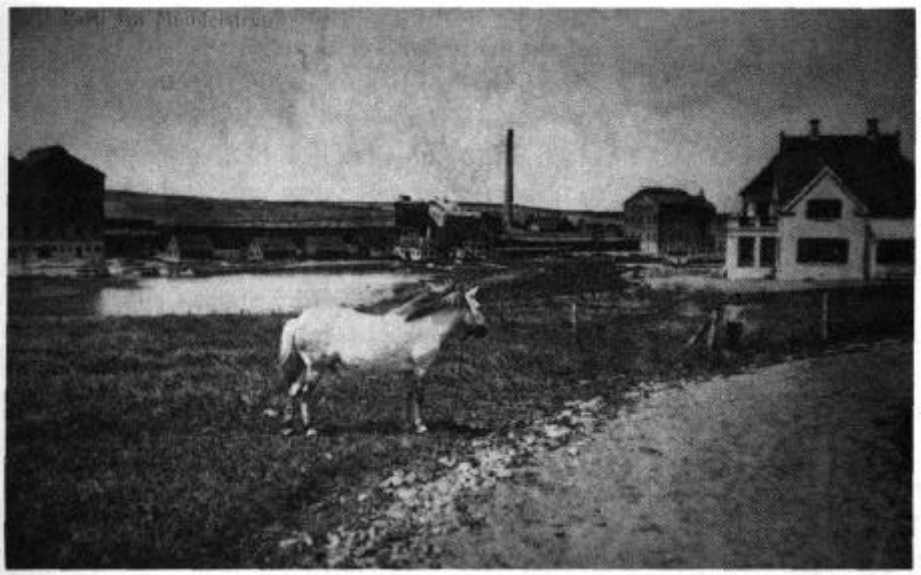
I 1905 tog bestyrelsen i Dansk Svovlsyre beslutning om at opføre endnu et syrehus og en fosfatmølle, og arbejdet begyndte i foråret og sommeren

1906. Men endnu før bygningerne var færdige, hærgede en ny brand fabrikken. Lørdag eftermiddag den 11. august 1906 udrød brand i syrehuset, da syremester Nielsen og arbejdsmand Julius Petersen var i gang med at lodde. I løbet af kort tid stod fabrikken i lys lue, og igen brændte syrehuset. En række pakhuse og skure, en del af kontorbygningen samt den lille gård, Dansk Svovlsyre havde købt kort tid forinden, blev ligeledes 'flammernes bytte', som aviserne skrev i deres referater fra brandstedet. Bemærkelsesværdigt er det, at den nye syrefabrik ikke berørtes af branden på trods af beliggenheden mellem det gamle nedbrændte syrehus og den ligeledes nedbrændte gård. Samtidige iagttagere undrede sig ligeledes, men forklarede besynderligheden med, at huset netop var blevet malet⁶⁶. Skaden blev opgjort til godt 400.000 kr., og i oktober traf bestyrelsen i Dansk Svovlsyre beslutning om opførelse af en syrefabrik 'på et dertil bedre egnet sted på Fabrikkens grund'. Prisen ansloges til 300.000 kr. og dertil kom opførelsen af nye pakhuse, skure m.m. for omkring 100.000 kr.⁶⁷. Samtidig med at det nu færdige syrehus og ovnhuset blev indrettet med maskiner⁶⁸, begyndte opførelsen af den nye syrefabrik, der stod klar sidst på foråret

1907. Den lå næsten oppe ved Viborgvej, og fabrikken fyldte efterhånden hele området mellem vejen og Geding sø.

I resten af fabrikkens eksistens fjøjedes endnu en række bygninger og produktionsanlæg til. Der indrettedes bygninger til opbevaring og måske også produktion af akkumulatorsyre og koncentreret salpetersyre, og på den gamle, nedbrændte syrefabriks plads ved jernbanen blev der lavet lagerplads til den færdige superfosfat. Administrationen rykkede i 1919 ud af den gamle kontorbygning midt i fabrikkomplekset og ind i en helt ny bygning ved Viborgvej. Direktøren fik i 1907 selvstændig bolig et stykke øst for fabrikken, og ved Todderup opførtes i 1908 og 1919 to arbejderboliger med hver otte lejligheder til fabrikkens arbejdere⁶⁹. I det store og hele kan man dog sige, at fabrikkens udbygning og udstrækning var lagt fast efter de store til- og ombygninger fra 1905-1907.

I løbet af knap fem år ændres Mundelstrup-fabrikken således fra at være en forholdsvis lille, utidssvarende fabrik til et kæmpemæssigt industriområde, fuldt på højde med den seneste teknologiske udvikling. Tre faktorer må betegnes som væsentlige for denne udvikling. For det første udviklingen



Forrest den hvide direktørvilla, der blev opført på Todderupgårds jord i 1907, og i baggrunden strækker Mundelstrup Gødningsfabrik sig i al sin magt og væld efter genopbygningen i 1906. Længst til højre syrehuset opført i 1904 og længst til venstre syrehus opført i 1906. De store lagerskure dækker det meste af grunden, og foran dem ligger nogle småhuse, som dels fungerede som bolig for arbejderne, dels som folkestue og værksteder for håndværkerne. Foto ca. 1908. Sabro-Fårup Lokalhistoriske Samling.

i kunstgødningsforbruget, der i denne periode stiger voldsomt. Målt i importmængder fordobles dette fra omkring 50.000 tons i 1904 til 105.000 tons i 1908⁷⁰. Dansk Svovlsyre havde altså stor interesse i at fremstille kunstgødning her i landet, hvilket blandt andet også førte til anlæggelse af endnu en fabrik i 1908 i Ålborg. For det andet medførte to brande på fabrikken, at moderniseringsprocessen økonomisk lettere kunne gennemføres, da en del af forsikringssummen kunne anvendes til nybygninger, der alligevel var besluttet. For det tredje virker det, som om ledelsen af såvel selskabet som fabrikken holdt sig ajour med den aktuelle udvikling og foretog de nødvendige moderniseringer i den forbindelse.

Mundelstrup-fabrikken i lokalsamfundet

A/S Fredens Mølle havde sikkert ingen problemer med at skaffe arbejdskraft til at smide den første svovlkis ind i de nye ovne på Mundelstrup-fabrikken, da den begyndte produktionen i 1871. Generelt var den socialt lavest placerede del af landbefolkningen i stærk stigning i disse år, og da

beskæftigelsesmulighederne samtidig var ringe, førte det dels til en kolossal udvandring og dels en indvandring fra landet til byerne. Befolkningsstigningen gjorde sig også gældende omkring sødalen, hvor en række store gårde gav beskæftigelse til mange daglejere.

Tyve personer fik fast arbejde på fabrikken blot et år efter starten, og yderligere tyve blev ansat som løs arbejdskraft i udvejningstiden, når den færdige gødning skulle fyldes i sække og sendes ud til bønderne⁷¹. I området omkring sødalen var der en del daglejere, og det var sikkert dem, Fredens Mølle i første omgang trak på som arbejdskraft. Af folketællingen i 1870 fremgår, at der i landsbyerne Kasted, Tilst, Geding og Mundelstrup boede 35 daglejere eller arbejdsmænd. Dertil kom syv husmænd i Mundelstrup, der ud over indtægterne fra jordlodden tjente føden som arbejdsmænd, samt syv daglejere der angives at leve hovedsageligt af arbejde i landbruget. I alt var der således 49 husstandsoverhoveder⁷², som må formodes at have kunnet besætte de 20 faste pladser på fabrikken⁷³. På den baggrund må det antages, at de første arbejdere på fabrikken var lokale. Der var dog to undtagelser: Fabriksbestyrer Clemmensen var som tidligere nævnt flyttet til Mundelstrup fra Amager-fabrikken, og fabrikkens første arbejdsformand N. A. Johansen var ligeledes tilflytter fra Amager, skønt han af fødsel var svensker⁷⁴. I 1873 havde fabrikken yderligere en formand⁷⁵, uden det dog kan afgøres, hvor han stammede fra.

Fabrikkens arbejdere

Direkte oplysninger om udviklingen i arbejdetallet på fabrikken er meget sparsomme, og for tiden før århundredskiftet foreligger kun et enkelt, nemlig fra 1885, hvor det oplyses, at 36 mand er beskæftiget på fabrikken⁷⁶. Formentlig var der tale om lokal arbejdskraft, skønt det samlede antal af arbejdere og daglejere i de fire landsbyer faldt fra 42 til 32 fra 1870 til 1880. Til gengæld steg husmandsgruppen og håndværkergruppen med tilsammen 10 personer, så status quo ser ud til at være opretholdt. I de ti år fra 1880 til 1890 fandt der derimod en bemærkelsesværdig stigning sted. Antallet af arbejdere og daglejere mere end fordobledes i tiåret - fra 32 til 67. En del af forklaringen skal søges i to åbenlyse forhold. For det første øgedes den del af daglejerne, der for det meste arbejdede ved landbruget fra 8 til 25 og for det andet begyndte Tilst Teglværk (der trods navnet ligger i bebyggelsen Todderup, True sogn) for alvor produktionen i 1888⁷⁷. Tilbage står dog en markant stigning i arbejdetallet. Så vidt det kan skønnes, kan de kun være beskæftiget på gødningsfabrikken, hvilket harmonerer med en stigning i fabrikkens produktion fra 1880-1890⁷⁸. En meget stor del af disse



Arbejdsmændenes Fagforening for Tilst og Omegn blev oprettet i 1896 som en af de første på egnen. Stærkt medvirkende til oprettelsen af fagforeningen og fire år tidligere en socialdemokratisk partiafdeling var arbejderne på Mundelstrup Gødningfabrik. På den første fane symboliseres enheden mellem arbejderne i industrien og i landbruget af mændene med sækkevognen og trillebøren. Det forekommer ikke utænkeligt, at arbejderen med sækkevognen netop skal symbolisere gødningfabrikkens ansatte, som sikkert transporterede gødningssækkene til jernbanevognene på sækkevogn. Foto fra bogen: Under de røde faner, red. af Henning Grelle.

arbejdere og daglejere var imidlertid flyttet til lokalområdet fra fjernere egne.

En undersøgelse af arbejdsmændenes og daglejernes fødesogne kan give en fornemmelse af, hvor de kom fra, selv om det ikke kan afvises, at de i mellemtiden bar boet andre steder. Forholdet er undersøgt for Kasted, Tilst og Gedings vedkommende i årene 1870, 1880 og 1890⁷⁹. Tallene viser tydeligt, at den voldsomme stigning i arbejdertallet i 1890 skyldes tilflytning over længere afstande. Mens hovedparten af arbejdsmændene/-daglejerne i 1870 og 1880 kom fra Tilst, Kasted eller tilgrænsende sogne (henholdsvis 43 og 54%), var forholdet nærmest omvendt i 1890, hvor næsten 60% (25 af 42) af arbejdsmændene/daglejerne kom fra sogne, der ligger længere væk. Men efter alt at dømme blev de ikke boende længe i området.

En undersøgelse af arbejdernes tilflytningstidspunkter, som de angives i folketællingen 1901, viser, at der på det tidspunkt kun var få arbejdere tilbage i området, som var flyttet dertil i perioden fra 1880-1890 (8 ud af 45), hvorimod 31 af de tilflyttede arbejdere havde rykket teltpælene op mellem 1890 og 1901⁸⁰. Desværre savnes oplysninger om arbejdstallet i 1890, men i 1901 angives det til omkring 60, altså næsten en fordobling af tallet i 1885⁸¹. Fabrikken var altså i stand til at drage folk til området i ret stor udstrækning, men beskæftigelsesforholdene var ikke så stabile — eller arbejdsmiljøet og lønnen så ringe - at fabrikken kunne holde på arbejderne⁸².

Fabrikkens behov for arbejdskraft øgedes imidlertid i takt med de nye udvidelser efter brandene. I 1906 var antallet af ansatte oppe på omkring 130, et tal som efter alt at dømme var nogenlunde stabilt frem til 1920, hvor fabrikkens produktion væsentligt indskrænkedes. Dette tal var vel at mærke kun de faste arbejdere. I udvejningstiden forår og efterår var antallet af arbejdere på det nærmeste fordoblet. Tilst-Kasted kommune udarbejdede i 1917 en plan for vintersædens tærskning i kommunen, og sognerådet mente ikke, det ville blive noget problem, 'da 100 mand bliver arbejdsløse paa Mundelstrup Fabrik'⁸³. Men en fyring på gødningsfabrikken var ikke nødvendigvis ensbetydende med arbejdsløshed, hvilket fremgår af følgende erindring:

Peter 'Fynbo' Andersen, der kom til Tilst i efteråret 1916, fik arbejde som karl på Taastumbaard, og i foråret begyndte så udvejningstiden på gødningsfabrikken. En arbejdskammerat fik Peter Fynbo ind på fabrikken, og de blev der det meste af tiden, selv om det kunne ske, de var fyret i no-gen tid. Hvis det stod på i en længere periode, var der som regel arbejde ved statsbanerne, indtil der igen var brug for folk på fabrikken. På den måde ernærede Peter Fynbo sig de første fire år, han var i Tilst. Og efter gødningsfabrikken blev nedlagt, fik han så arbejde på teglværket⁸⁴.

Mundelstrup-fabrikken beskæftigede imidlertid ikke kun ufaglærte arbejdsmænd. Da sognerådet i Sabro-Fårup kommune i 1873 for første gang skrev skatteansættelsen ind i forhandlingsprotokollen, noteredes følgende med funktionærlignende status på fabrikken: Fabriksbestyrer Clemmensen, formændene A. Johansen og Svendsen samt kontorist Johansen⁸⁵. Sandsynligheden taler dog for, at der også måtte være ansat en eller flere fyrbødere, uden det dog kan ses hverken i skatteansættelseslisterne eller folketællingerne. Første gang en fyrbøder optræder i folketællingen er 1890, hvor der både i Gedding og Mundelstrup boede en fyrbøder på gødningsfabrikken. Dette år er yderligere en håndværker anført som ansat på fabrikken - en smed med bopæl i Mundelstrup⁸⁶. Håndværkernes tal øgedes i

1901 til seks⁸⁷, hvoraf de fem boede i Tilst, og den sidste - en fyrbøder - i Todderup. En situation der var næsten uforandret i 1906. Kontorpersonalet udvidedes derimod hurtigt fra den ene i 1873 til to i 1886 og tre i 1890⁸⁸. At der i 1906 kun er anført en person som kontor ansat på gødningsfabrikken betyder sikkert ikke, at dette personale blev skåret ned, blot at kontorfolkene ikke længere boede i området. I 1893 optræder en for en landkommune særegen beskæftigelse i Sabro-Fårup kommunes skatteliste: Syremester Svendsen, der ansattes til at betale 16 kr. og 20 øre i skat, omtrent det samme som den gamle formand Johansen. Svendsen var tidligere formand på fabrikken, men havde været borte en årrække. Forretningsførerne eller direktørerne, som de senere kaldtes, er tidligere blevet nævnt, og de skal ikke her gøres til genstand for en nærmere undersøgelse.

Landsbyerne ændrer karakter

Opgørelser af områdets samlede antal af arbejdsmænd og daglejere, der er præsenteret ovenfor, fastlægger ikke, hvor de pågældende bosatte sig i de fire landsbyer Kasted, Geding, Tilst og Mundelstrup. Nogle af landsbyerne ændrede næsten fuldstændig karakter. Den mest karakteristiske ændring fandt sted i Geding, der på det nærmeste udviklede sig til en arbejderby. Endnu i 1880 husede byen blot 4 arbejdsmænd, hvoraf de tre opgav hovedsageligt at ernære sig ved agerbruget. I 1901 boede der imidlertid 15 arbejdsmænd, og nu var kun en enkelt beskæftiget med agerbrug. Og det var ikke, fordi Geding i øvrigt voksede i perioden. I 1880 udgjorde arbejdsmændene 16 % af det samlede indbyggertal i byen, mens de i 1901 udgjorde 45%, for i 1906 at ende med 36%, lidt flere end gårdmændene, som ellers 20-30 år tidligere havde været byens klart dominerende gruppe rent antalsmæssigt. For Kasteds vedkommende ser situationen lidt anderledes ud. Ganske vist øgedes arbejdernes andel af byens samlede befolkning fra 26% i 1880 til 40% i 1906, men her var langt hovedparten af dem opført som daglejere i agerbruget. Fabrikarbejderne var altså ikke på samme måde som i Geding dominerende i Kasted, selv om daglejerandelen af befolkningen var høj.

Tilst og bebyggelsen Todderup ved Viborgvej, der begyndte at huse fabriksarbejdere fra 1901, gennemløb en udvikling fra relativt få arbejdsmænd i 1880 til et toppunkt i 1901 med en stabilisering på knap 30% af befolkningsantallet i 1906. Arbejderne og daglejerne i Mundelstrup kom derimod ikke på noget tidspunkt til at være den dominerende gruppe på samme måde som i byerne i Tilst-Kasted kommune. I 1890 udgjorde gruppen dog 31 % af samtlige beboere, men lå de øvrige år omkring 20 %. Et

iøjnefaldende aspekt i denne by er dog fabriksarbejdernes andel af samtlige arbejdere, der gennem hele perioden lå væsentligt over de agerbrugsbeskæftigede daglejere. I de øvrige byer i Fårup sogn - Fårup og Kvottrup - boede kun ganske få eller ingen fabriksarbejdere.

Som tidligere nævnt boede nogle af fabrikkens beskæftigede på eller omkring selve fabrikken. Vekslede fabriksbestyrere boede i kontorbygningen, men kun frem til 1907, hvor den nye direktørbolig lige øst for fabrikken stod færdig. Kontorbygningen var desuden i 1906 bolig for portneren⁸⁹. På de tre grunde i tilknytning til fabriksarealet, som Dansk Svovlsyre købte i 1905, lå der i forvejen et par huse, og i 1907 byggede selskabet endnu et, og de fungerede alle som arbejderboliger⁹⁰. Dansk Svovlsyre var i det hele taget meget opmærksom på boliger til fabrikkens arbejdere. I 1906 besluttedes det at opføre to arbejderboliger med plads til to familier i hver⁹¹, og i 1908 var en helt ny arbejderbolig med otte lejligheder i Todderup færdig. I 1919 byggedes endnu en arbejderbolig ved Todderup, ligeledes med otte lejligheder⁹². Omkring 1920 var Todderup således en regulær arbejderbebyggelse.

Fabrikken og fagforeningen

På det lokalpolitiske plan gav denne udvikling gennemslag i 1909. I Tilst-Kasted kommune, hvor flertallet af arbejderne boede, vandt Socialdemokratiet flertallet i sognerådet i Tilst-Kasted kommune og bevarede det til kommunesammenlægningen i 1970⁹³, hvorimod det kun lykkedes for Socialdemokratiet at få flertal i Sabro-Fårup kommunes sogneråd i otte år - fra 1946 til 1954. Allerede i 1892 var der stiftet en socialdemokratisk partiforening for Tilst og Omegn, og i 1896 fulgte en fagforening for arbejds-mænd⁹⁴. Fagforeningen, der var en af de første på egnen, havde sin væsentligste basis på gødningsfabrikken, men også på teglværkerne i Tilst og Årslev. De første år af fagforeningens historie forløb uden større konflikter på gødningsfabrikken, og i disse år blev der da også produceret den største mængde gødning på fabrikken i den tid, A/S Fredens Mølle ejede den⁹⁵. Men i 1901 begyndte vanskelighederne for selskabet at melde sig, og det førte til arbejdsmangel på fabrikken. Der blev trukket lod om arbejdet⁹⁶, og sikkert i et forsøg på at holde lønudgifterne nede begyndte A/S Fredens Mølle at ansætte drenge til arbejdet⁹⁷. Der kom dog ingen større konflikt ud af denne sag, da der igen hurtigt blev arbejde på fabrikken.

Fagforeningen arbejdede i nogle år med støt og roligt at hæve lønningerne, og i forbindelse med brandene i 1904 og 1906 lykkedes det at få gode lønftaler bragt i hus⁹⁶. Men det var ikke kun kroner og øre, som interes-

serede fagforeningen. Arbejderne på gødningsfabrikken havde gratis læge og medicin samt 13 ugers ulykkesforsikring⁹⁹. Senere på året 1906 forhandlede igen overenskomst, og her fik fagforeningen indført, at 'Fabrikken forpligter sig til fortrinsvis at beskæftige de nuværende faste arbejdere og dernæst omegnens bosiddende arbejdere'¹⁰⁰. Ledelsen af Dansk Svovlsyre havde på dette tidspunkt truffet beslutning om udvidelse af fabrikken, og som det tidligere er nævnt, kunne fabrikken sikkert drage arbejdere til sig fra et stort område. Fagforeningen ville i tide sikre sig, at arbejdspladserne i første omgang blev besat med lokale folk, hvad virksomheden altså gik med til. Om det nu var udvidelsen af fabrikken og deraf følgende flere beskæftigede, der var årsagen, er ikke let at afgøre, men fagforeningen og fabrikken blev mere uforsonlige de kommende år.

Det begyndte med en arbejdsulykke i foråret 1908, hvor en arbejder blev dræbt, da han arbejdede i svovlkislageret. Folkene gav formand Skovgaard skylden for ulykken, da det var ham, der havde beordret manden til at arbejde i lageret. Skovgaard blev i første omgang fjernet fra arbejdet¹⁰¹, men efter et politiforhør indsatte ledelsen ham igen som formand, og arbejderne truede med at nedlægge arbejdet. Skønt Arbejdsmandsforbundet ikke ville støtte dette skridt, blev arbejdet alligevel nedlagt. Men strejken tabtes, da kun halvdelen af Arbejdsmandenes Fagforenings medlemmer gik med. En del af de strejkende kom aldrig i arbejde på gødningsfabrikken igen, og ifølge fagforeningens jubilæumsskrift fra 1921 satte strejken 'meget ondt blod iblandt medlemmerne, og flere år gik, inden sporene deraf var udslette-de'¹⁰². Folkene var dog ikke mere splittede, end de kunne stå sammen om den længste konflikt i fabrikkens historie, der fandt sted blot to år senere.

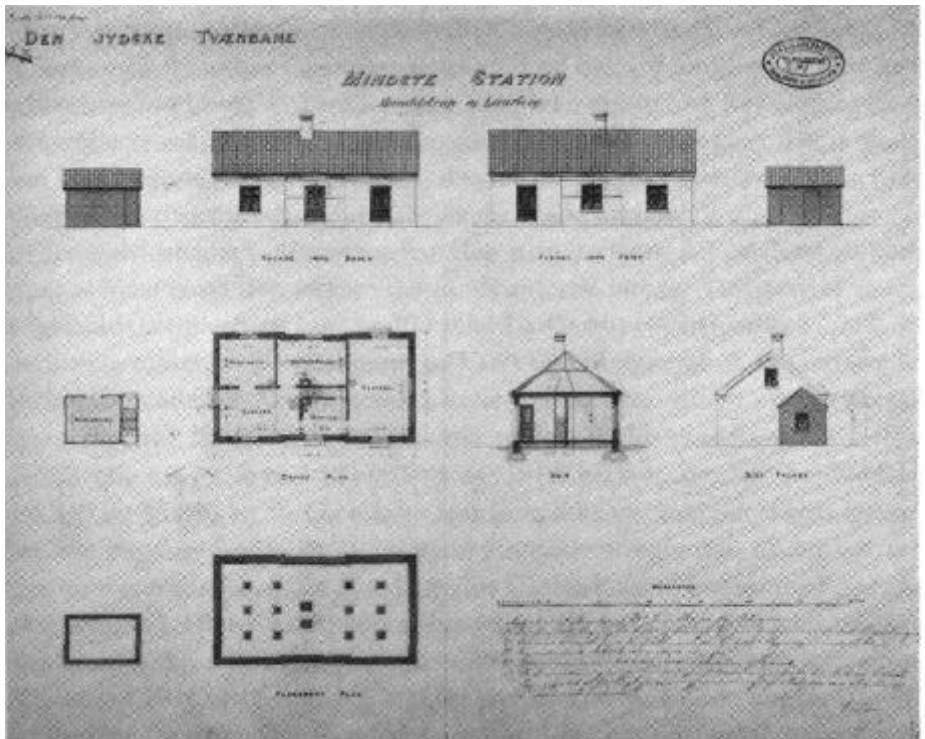
Den første maj 1910 udløb overenskomsten mellem Arbejdsmandenes Fagforening og A/S Dansk Svovlsyre- og Superphosphatfabrik, uden der var opnået enighed om en ny. Forhandlingerne overgik til hovedorganisationerne, som imidlertid heller ikke kunne blive enige, og der blev varslet strejke fra den 9. august¹⁰³. Kravene fra fagforeningen var en forhøjelse af timelønnen fra 33 til 35 øre samt en arbejdstidsnedsættelse fra 12 til 8 timer for 'Overkammerpasserne'. I forbindelse med det sidste krav tilbød fagforeningen, at timelønnen kunne reduceres med omkring 3 kr. ugentligt, når blot kammerpasserne fik den kortere arbejdstid¹⁰⁴. 10 dage før strejkens udbrud rykkede ledelsen af fabrikken ud med en klar provokation, der oven i købet blev lanceret i arbejderbevægelsens eget lokalblad. I Demokraten den 30. juli kan man læse følgende: 'På Mundelstrup Gødningsfabrik kan endnu antages ca. 50 landarbejdere for sæsonen'. Fagforeningen udlagde sikkert med rette annoncen som et forsøg på at skaffe uorganiserede arbej-

dere til at arbejde under den allerede varslede, lovlige strejke. I de fjorten uger strejken stod på, blev der flere gange ansat strejkebrydere af kortere eller længere varighed. Købmænd i Holstebro og Herning sendte deres arbejdskarle til Mundelstrup for at hjælpe med arbejdet i en uges tid. Så vidt det kan læses af avisreferaterne skyldtes dette, at fabriksledelsen havde stillet sådanne betingelser for, at købmændene kunne få den gødning, de havde bestilt¹⁰⁵. Strejkebryderne og fabrikkens annonce fra juli måned var sikkert medvirkende til, at strejken blev så langvarig. Penge havde Dansk Svovlsyre tilsyneladende nok af, da selskabet samme år kom ud med et aktieudbytte på 40 % i årets højst noterede selskab¹⁰⁶. Til sidst måtte arbejderne imidlertid give op og stille sig tilfredse med en lille lønforhøjelse og ingen arbejdstidsnedsættelse¹⁰⁷. I resten af fabrikkens levetid gik lønforhandlingerne for størstepartens vedkommende fredeligt for sig bortset fra en kort strejke i 1919, hvor timelønnen blev forhøjet fra 65 til 145 øre¹⁰⁸.

I lokalområdet har det fagpolitiske arbejde på gødningsfabrikken i perioder dannet norm for lønningerne i området. Priserne for stenslagning i Tilst-Kasted kommune fulgte helt frem til 1922 timelønnen på fabrikken¹⁰⁹, og kun fra 1908-1919 overhalede timelønnen på teglværket gødningsfabrikkens¹¹⁰, men også på andre områder viste gødningsfabrikken sig at påvirke det kommunale liv.

Gødningsfabrikken og den kommunale økonomi

Sognerådet i Sabro-Fårup kommune må have været godt tilfreds med den ny skattelov i 1903. Den betød, at kommunen nu kunne beskatte gødningsfabrikken direkte på produktionen i stedet for som tidligere på hartkornet og forretningsførerens løn. Hartkornsskatten gav ikke nævneværdige indtægter fra den lille tønde hartkorn, fabrikken ejede, hvorimod der blev hentet en del skatte kroner fra bestyrer Clemmensen personlig. Fra 1873 og frem til midt i firserne udgjorde Clemmensens skat mellem 6 og 7 % af det samlede skatteprovenu i kommunen¹¹¹. Derefter faldt procenten, primært på grund af store skattebetalinger fra ejerne af Mundelstrupgård og Ristrup. I 1903 ændredes situationen med den nye skattelov, og det førte til, at Mundelstrup-fabrikken frem til 1924 betalte knap en fjerdedel af skatteprovenuet i Sabro-Fårup kommune med store udsving de enkelte år¹¹². Specielt var skatten høj i dyrtidssårene under første verdenskrig, hvor Dansk Svovlsyre tegnede sig for 60 % af den samlede skattebetaling i kommunen. Toppunktet nåedes i 1918/19, hvor fabrikken bidrog med ikke mindre end 75 % af kommunens samlede skatteindtægter. Sognerådet benyttede sig af en mulighed for at udskrive ekstraskat, som blev fastlagt med



En af de væsentligste årsager til, at Mundelstrup Gødningsfabrik blev placeret i sødalen mellem Tilst og Mundelstrup, var den nære beliggenhed ved jernbanen. Her lå i forvejen denne beskedne stationsbygning, der var blevet bygget i forbindelse med anlæggelsen af banen fra Århus til Randers i 1862. I begyndelsen af dette århundrede var der planer om at flytte stationen over på den side af sporene, hvor fabrikken lå, i forbindelse med anlæggelsen af dobbeltspor. Den plan blev forhindret af Dansk Svovlsyre, der ganske enkelt købte den grund, hvor stationen skulle ligge. I stedet blev der bygget en ny station på den gamle plads. I grundplan ligner den nye station, der blev nedrevet i 1979, den gamle, men det er uvist, om der var tale om en nybygning eller blot en overbygning på den eksisterende. DSB's arkiv, Rigsarkivet.

to dyrtidslove i 1915 og 1916¹¹³. Alene i skatteåret 1918/1919 blev det til 7.200 ekstra skattekroner fra Dansk Svovlsyre ud over de 53.540 kr., firmaet i forvejen betalte¹¹⁴.

På den baggrund var det intet mindre end en økonomisk katastrofe for kommunen, da fabrikken lukkede. Problemerne kunne dog mærkes allerede fra 1921, hvor produktionen var indskrænket så meget, at Dansk Svovlsyre næsten ikke betalte skat¹¹⁵. Det førte til, at sognerådet bad Århus amtsråd om lov til at udskrive et ekstra kvartals skat, altså en skatteforøgelse på 25 %. Begrundelsen var, at der i 1921 ikke kom skat fra gødningsfabrikken, hvorfra der var budgetteret med 15.000 kr.¹¹⁶ eller netop om-

kring 25 % af det samlede skatteprovenu. De økonomiske problemer i den lille kommune fortsatte. I 1922 vedtog sognerådet at låne 10.000 kr., 'da kommunen for tiden ingen penge har'¹¹⁷, og der var problemer med at få skatterne inddrevet¹¹⁸. Problemerne blev ikke mindre af, at kommunen de følgende år måtte eftergive en lang række beboere deres skat. Dette skyldtes blandt andet arbejdsløsheden, der blev markant i kommunen fra 1922, hvilket må tilskrives gødningsfabrikkens reelle lukning¹¹⁹.

Arbejdsløshedsproblemerne var dog meget større i Tilst-Kasted kommune, hvor langt den største del af arbejderne boede. Tidligere er nævnt sognerådets oplysning om, at 100 mand ville blive arbejdsløse i 1917. En indirekte målestok for problemerne kan udbetalingen af understøttelse fra Arbejdsmandenes Arbejdsløshedskasse i Tilst give. Siden oprettelsen og frem til 1917 lå den årlige udbetalte undersøttelse mellem ca. 1.500 og 3.500 kr., men i årene 1917/1918 og 1918/1919 lå den på henholdsvis 26.340 og 38.399 kr.¹²⁰. Og da der samtidig ikke var tale om nogen nævneværdigstigning i antallet af medlemmer, understreger det, at der var tale om en væsentlig forøgelse af ledigheden i Tilst-Kasted kommune i disse år. Sognerådet i Tilst-Kasted kommune ydede allerede fra arbejdsløshedskassens oprettelse i 1909 tilskud¹²¹ i modsætning til Sabro-Fårup kommune, der først i 1914 efter et afslag året før gav tilskud¹²². Denne forskel kan forklares ved, at der i Tilst-Kasted var socialdemokratisk flertal, hvad der ikke var i Sabro-Fårup. Men den omstændighed, at a-kassen først søgte Sabro-Fårup om tilskud i 1913, kan også betyde, at der indtil dette tidspunkt ikke har været så mange medlemmer i denne kommune. Dette kan dermed inddirekte vise, at Tilst-Kasted i kortere perioder med ledighed på fabrikken var hårdere ramt end Sabro-Fårup.

Ved den endelige lukning af fabrikken var situationen så vanskelig for Tilst-Kasted kommune, at sognerådet med huslejeloven i hånden lukkede for tilflytning til kommunen¹²³. I 1925 søgte 13 personer om indflytningstilladelse, hvad kun fem af dem fik. Heraf var den ene en ny mejeribestyrer i Geding, og en anden fik tilladelse til at bo hos en enke, 'da hun ikke godt kan være alene'. En tredje fik lov at flytte til Geding med sin familie, da hans svigermor var ved at blive svagelig. Han oplyste endvidere i ansøgningen, at han var artist og kunstmaler og derfor ikke 'afhængig af de dårlige arbejdsforhold' i kommunen¹²⁴. Dette sidste har formentlig ikke haft nævneværdig indflydelse på sognerådets opfattelse, da det samtidig nægtede indflytning til en smedesvend fra Egå, der havde fast arbejde på Centralværkstedet i Arhus¹²⁵. Smedesvenden havde uforvarende stukket hånden i en hvepsere, nemlig sognerådets opfattelse af, hvem der skulle bo i to arbejderboliger, som Dansk Svovlsyre havde opført i kommunen.

Selskabet havde i 1908 og 1919 opført to arbejderboliger ved Todderup, og i 1925 var der ledige lejligheder, som Dansk Svovlsyre gerne ville leje ud. Smedesvenden fra Egå ville flytte ind i en af disse lejligheder. En uges tid efter sognerådets afslag fik det et brev fra Dansk Svovlsyre i København, der anmodede om at få anvist en ny lejer. Sognerådet anviste i sit møde den 30. december 1925 en fyrbøder fra Kasted, men ville ikke garantere for huslejen, hvis den pågældende ikke betalte. Allerede den 4. januar 1926 skrev Dansk Svovlsyre tilbage og truede med at forelægge sagen 'for højere myndighed'. Men forinden vil selskabet gøre 'det ærede sogneråd' bekendt med, at fyrbøderen indtil året før havde boet i en lejlighed i samme hus, og at han fra den tid havde en huslejerestance på 710 kr. til selskabet, der kun med fogedens hjælp fik ham sat ud¹²⁶. Sognerådet ville på den baggrund åbenbart ikke fastholde sit krav, for i marts måned 1926 kom en ny ansøgning fra smedesvenden fra Egå, der nu fik tilladelse til indflytning. Affæren med fyrbøderen og smedesvenden, der blot er et af flere eksempler, viser at sognerådet i første omgang ville sikre kommunens egne beboere en bolig. At sognerådet så ved samme lejlighed kunne chikanere Dansk Svovlsyre, der havde lukket egnens største arbejdsplads, virkede sikkert ikke direkte hæmmende på det socialdemokratiske sogneråds holdning.

Gødningsfabrikkens betydning for de to kommuner Tilst-Kasted og Sa-bro-Fårup var altså vidt forskellig. Mens sidstnævnte drog skattemæssig fordel af fabrikkens beliggenhed få meter inde på kommunens jord, mærkede Tilst-Kasted kommune problemerne i form af arbejdsløshed.

Mundelstrup-fabrikken og miljøet

I sommeren 1988 udførte Århus amtskommune undersøgelser af jordbunden, hvor gødningsfabrikken havde ligget, og konstaterede en omfattende forurening med arsen og bly, der stammer fra fabrikkens produktion. Sedi-mentundersøgelser i Geding Sø viste ligeledes, at der her tidligere havde været tale om en temmelig kraftig forurening. Forureningsproblemer og -debat er imidlertid ikke kun noget, der hører vor tid til. Allerede mens fabrikkens eksisterede, var der beboere i området, som følte sig generet af fabrikkens udledninger af spildevand til søen. Materialet, der kunne belyse en forurening i Mundelstrup, er imidlertid meget sparsomt, og i stedet anvendes forurenings-sager fra Fredens Mølle og Superfos' fabrik i Kastrop Isom eksempler.

I Allerede ni år før A/S Fredens Mølle byggede Mundelstrup-fabrikken, f var der problemer med naboerne på Amager. I 1862 havde selskabet taget I en ny cementovn i brug, og der indløb en række klager fra naboerne, der

var utilfredse med uddunstningerne fra fabrikken¹²⁷. 20 år senere var den gal igen. Flere og flere var flyttet til Amager, og de klagede over gener fra fabrikkens svovlkisovn. Fabriksbestyrer Ravn var en af klagerne. Han havde en lysthave lige ved siden af fabrikken og mente, at syredampe fra fabrikken havde ødelagt hans afgrøder. Han ville endvidere have erstatning for 'den ved uddunstningerne forårsagede forringelse i brugerens og hans families nydelse ved den daglige brug af haven'¹²⁸. Både under- og overretten gav Ravn medhold, og i præmisserne for dommen i sidstnævnte instans hedder det blandt andet, at mange planter i Ravns have, der lå 19 meter fra fabrikken, var ødelagt¹²⁹.

A/S Fredens Mølle rev den omstridte ovn ned og byggede en ny, der var forsynet med et apparat til dekomposition af den svovlsyrning, der opstod ved svovlkisens forbrænding. De meget giftige silicium- og fluorforbindelser, der opstod ved blandingen af gødningen, blev bekæmpet ved at lede dem gennem et vandbad, inden de blev lukket ud gennem nye, høje skor-stene¹³⁰. Efter af-færen i 1882 var sundhedskommissionen indstillet på at forbyde A/S Fredens Mølle at drive virksomhed på Amager ud over fem år, men selskabets advokat fik forbudet forhindret. Fra Mundelstrup hører vi ikke om problemer i den tid A/S Fredens Mølle ejede fabrikken, men allerede kort efter at Dansk Svovlsyre overtog den, blev der lavet foranstaltninger overfor det ydre miljø.

På det bestyrelsesmøde i Dansk Svovlsyre, hvor det blev besluttet at købe en række grunde i området for at forhindre Statsbanerne i at flytte stationen over på samme side som fabrikken, blev det vedtaget at bruge 10.000 kr. til et anlæg til 'gasfortætning, som skal søge at forhindre usunde dunster etc. i et forlade fabrikken og skade de omboende'¹³¹. Hvordan dette anlæg blev installeret vides ikke, men måske var der tale om et system efter samme princip som det tidligere på Fredens Mølle, hvor svovlsyrning blev ledt gennem vand¹³². Anlægget havde imidlertid ikke den fornødne effekt, hvilket understreges af to forhold.

For det første var en del beboere i Tilst og omegn i 1919 godt træt af, at deres kreaturer ikke kunne drikke af vandet i Egåen, der løber fra Geding sø, ligesom de heller ikke var begejstrede for, at afgrøderne i moser og enge blev beskadiget af afløbsvandet fra gødningsfabrikken. Beboerne havde derfor engageret sagfører Holst-Knudsen, Århus, til at fremføre deres krav overfor Dansk Svovlsyre¹³³. For det andet var Geding sø nærmest totalt uddød, da fabrikken lukkede i 1924. I en avispolemik om udstykning af Todderupgård i husmandslokker efter lukningen af gødningsfabrikken skrev J. Hansen Jensen, Mundelstrup, i Demokraten, at to lodder kun ad åre kun-

ne blive noget værd til husmandsbrug 'dersom der igen bliver Fisk i Søen'¹³⁴. Fabrikken forurenede imidlertid ikke alene ved sin produktion. I forbindelse med de to store brande i 1904 og 1906, hvor ilden var så stærk, at telegraftrådene brændte over, og røgmasserne kunne ses fra Århus, omkring 10 kilometer borte, skete der en akut forurening af området. Demokratens journalist på stedet beskrev situationen således:

Nede fra dalen hvor fabrikken ligger, stiger vældige røgmasser i vejret. To fornylig fuldførte nybygninger står i lys lue, de gamle bygninger er omspændte af flammer, fra alle trækanalerne og forbindelsesvejene i det store kompleks knitrer og syder det. Syreballonerne brister og syredampene forpester luften, så det næsten er umuligt at få vejret¹³⁴.

Også blykamrene brændte. Blyet smeltede, og svovlsyren drev ud over området og kunne i første omgang slukke en del af ilden. Men syren bredte sig blandt andet ud på baneterrænet, hvor den ødelagde en del af skinnerne samt skoene på nogle af de mange nysgerrige, der overværede branden.

Om arbejdsmiljøet indenfor på fabrikken foreligger kun meget få oplysninger. Det faktum, at fagforeningen fik gennemført gratis læge, medicin og 13 ugers sygeforsikring i 1906 taler for, at arbejderne havde en del problemer med helbredet. Meget sigende er i øvrigt de sidste fire strofer i en sang, som en arbejder på fabrikken forfattede i forbindelse med konflikten i 1910. Den konflikt, der blandt andet drejede sig om 8-timers arbejdsdag for overkammerpasserne, som ifølge formanden for Tilst Fagforening, Frederik Jensen, arbejdede i 'Støv og varme og giftige dunster'¹³⁵. Sangen slutter således:

Vi vil ikke regeres af død kapital,
men af den sunde fornuft,-
og kravet er dette: 'Vi have skal
mere lys, mere luft'¹³⁷.

Løn og arbejdstid er fuldstændig udeladt til fordel for krav om mere lys og luft. Så man kan selv tænke sig til, hvordan det var at arbejde inden døre på Mundelstrup Gødningsfabrik.

Noter

1. Beregnet efter Vedsø s. 129 og Nyrop s. 205.
2. Industrieretningen 1925 s. 222, med et fradrag af 20.000 tons efter Industrieretningen 1924.
3. Nyrop s. 57.
4. Nyrop s. 107.
5. Nyrop s. 61.
6. Efter Vedsø s. 132.
7. Willerslev s. 59.
8. Nyrop s. 134ff.
9. Nyrop s. 139f.
10. Nyrop s. 142.
11. Nyrop s. 166.
12. Hverken Nyrop eller Willerslev forklarer, hvordan de tre firmaer kunne enes om et fælles salgsfirma, og det ligger ligeledes uden for denne artikels emne at undersøge sagen.
13. Nyrop f.eks. s. 168 og Willerslev s. 58.
14. Kristensen s. 20 ff. Tidligere havde enkelte lokale gødningsforeninger som ovenfor nævnt dog været i stand til at presse priserne. Landbrugssammenslutninger overfor monopoltendenser var på ingen måde et nyt fænomen på det tidspunkt. Året før oprettelsen af Det danske Gødningskompagni stiftedes Korn- og Foderstof Kompagniet, og også i den forbindelse dannede bønderne deres egen selvstændige forretning — Jysk Andels-Foderstoffbrætning — delvis med samme initiativtager-kreds. Se Gejl & Jansen, s. 82-93.
15. Beregnet på baggrund af Kristensen s. 54 f og Vedsø s. 129.
16. Kristensen s. 56.
17. Kristensen s. 30.
18. Industrieretningen 1907 s. 196.
19. Industrieretningen 1909s. 191.
20. Industrieretningen 1910 s. 229.
21. Industrieretningen 1912 s. 244, 1913 s. 210 og 1914 s. 190.
22. Industrieretningen 1913 s. 210.
23. Industrieretningen 1915-18 s. 474 f.
24. Kristensen s. 33-38.
25. Samme s. 58.
26. Kristensen s. 58 f.
27. Samme.
28. Industrieretningen 1921 s. 353.
29. Industrieretningen 1924 s. 209.
30. Samme s. 210.
31. Industrieretningen 1912s. 244, 1913s. 210 og 1914s. 190.
32. Industrieretningen 1913 s. 210.
33. Nyrop s. 128. Nyrop nævner, at Waldemar Bauditz har omtalt Jyllandsturen i sine erindringer. Disse er imidlertid gået tabt siden Nyrop skrev sin bog. Under alle omstændigheder indgår der ikke nogen omtale af turen i Bauditz bog: Livserindringer, København 1903.
34. Waldemar Bauditz var fra 1852 ingeniør ved henholdsvis den sydslesvigske og den sjællandske jernbane, indtil han i 1870 trak sig tilbage på grund af svagelighed. Han var dog ikke svagere, end at han levede endnu 21 år. Dansk Biografisk Leksikon, København 1933.
35. Nyrop s. 149.
36. Tinglæste dokumenter v. Hasle m.fl. herreder 1803-1920.
37. Nyrop s. 128.
38. Alm. Brand, Sabro Hrd., Sabro-Fårup sogne forsikringsprotokol 1858-1929.
39. Samme.

40. Nyrops. 162.
41. Alm. Brand, Sabro hrd., Sabro-Fårup sogne, forsikringsprot. 1858-1923.
42. Samme og realregistre til Skøde og Panteprot. Fårup sogn s. 172 og 173.
43. Alm. Brand, Sabro hrd., Sabro-Fårup sogne, forsikringsprot. 1858-1923. I et gradereværk koncentrerer naturlige saltopløsninger. Anlægget har formentlig været anvendt i forbindelse med fremstillingen af glaubsalt.
44. Fabrikstællingen 1872, Brauer s. 88-89 og Arbejds mændenes Fagblad nr. 5 1901.
45. Nyrops. 129.
46. Pedersens livsforløb i Mundelstrup er fastlagt ud fra flg. kilder: Forhandlingsprotokol for Sabro-Fårup sogneråd 1898-1896 - skatteansættelser 1881-1893, realregistre til skøde og panteprotokoller Fårup sogn 1875-1958, Alm. Brand, Forsikringsprotokol Sabro og Fårup og Folketællingen 1890, Fårup sogn.
47. Studenterne fra 1890, 1915 s. 233.
48. Nyrops. 175.
49. Nyrops. 203-211.
50. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol 24.6.1902.
51. Beregnet efter Johansen 1985, s. 260.
52. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol 10.9.1902.
53. Samme 11.9.1902.
54. Samme 9.12.1903.
55. Folketællingen 1901 oplyser, at bogholder Georg Olsen og familie boede i matr. nr. 4g, som Pedersen på det tidspunkt ejede. Samme Folketælling oplyser, at Pedersen nu boede på matr. nr. 5m med sin kone og en tjenestepige.
56. Alm. Brand, Sabro hrd., Sabro-Fårup sogne, forsikringsprot. 1858-1923.
57. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol uden dato, s. 59 f. En avisartikel i forbindelse med branden i 1904 bekræfter planerne om at flytte stationen, Demokraten 10.5.1904, se i øvrigt senere.
58. Af Realregister til skøde- og panteprotokoller Fårup sogn 1875-1958 fremgår, at forkøbsretten blev tinglæst i forbindelse med købet af de ovenfor omtalte småparceller. Disse, matr. nr. 5u og 5v var udstykket fra 5o og 5p.
59. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol uden dato og Realregistre til Skøde- og Panteprotokoller, Tilst sogn 1860-1953.
60. Aarhus Stiftstidende og Aarhus Amtstidendes reportager fra brandstedet taler samstemmende om at pakhuset reddes, hvorimod Demokraten skriver at 'To for nylig fuldførte Nybygninger står i lys Lue'. 10.5.1904.
51. Aarhus Stiftstidende 13.5.1904.
52. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol 20.5.1904.
53. Problemet nævnes allerede på branddagen af fabrikkens daglige leder Dr. Vikander overfor Demokratens journalist, Demokraten 10.5.1904.
54. Willerslev s. 57 f.
55. Alm. Brand, Sabro hrd., Sabro-Fårup sogne, forsikringsprot. 1858-1923 indført d. 13.12.1904, hvilket også er overensstemmende med et bestyrelsesreferat i Dansk Svovlsyre fra den 26.9.1904, hvor det oplyses, at fabrikken vil være igang i begyndelsen af 1905.
56. Demokraten 12.8.1906. I øvrigt baseres beskrivelsen af branden på avisomtaler i Aarhus Stiftstidende, Aarhus Amtstidende og Demokraten fra d. 11.8.1904 og dagene efter branden.
67. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol 18.10.1906.
68. De blev forsikret 31.1. og 21.2.1907 iflg. Alm. Brand, Sabro hrd., Sabro-Fårup sogne, forsikringsprot. 1858-1923.
69. Realregistre til Skøde- og Panteprotokoller, Tilst sogn 1860-1953 og Alm. Brand, Hasle hrd. Tilst og Vejlbjby sogne, forsikringsprot. 1859-1922 og 1906-1923 samt Alm. Brand, Hasle hrd., Tilst sogn, forsikringsprot. 1905-1965.
70. Willerslev s. 57.

71. Tællingen af Fabrikker og Fabriksmæssig drevne Haandværk, Hasle m.fl. herreders jurisdiktion, 1872.
72. I de optællinger der er lavet i folketællingerne i forbindelse med denne undersøgelse, er kun husstandsoverhovederne optalt. Det vil sige, at en kvinde der er gift med en arbejdsmand på fabrikken, godt kan arbejde uden for hjemmet, uden det er blevet registreret.
73. De 17 husmænd der boede i området, kunne måske i teorien leve af deres jordlod, men mange fungerede tillige som arbejdsmænd eller håndværkere. Tilfældigheder kunne afgøre, med hvilken betegnelse de blev anført i folketællingerne. Men det er ikke tanken her at gå ind i en længere diskussion angående tællingernes pålidelighed vedr. husmændenes bi- eller hovedbeskæftigelse. (Der kan henvises til f.eks. Niels Peter Stilling: De nye byer, Viborg 1987, som er den nyeste fremstilling, der diskuterer pålideligheden af folketællinger). Det må dog slås fast, at antallet af arbejdsmænd og daglejere i denne undersøgelse nok nærmere er for lavt end for højt, da husmændene i en vis udstrækning kan fungere som løsarbejdere i spidsbelastningsperioderne forår og efterår (se senere).
74. Folketællingen 1901, Fårup sogn.
75. Forhandlingsprotokol for sognerådet i Sabro-Fårup kommune, 1868-1896 3.11.1893.
76. Brauer 1885, s. 88 f.
77. Teglværkets indflydelse på antallet af arbejdsmænd og daglejere modificeres dog af, at fire arbejdere i folketællingen 1890 direkte står anført som teglværksarbejdere, og at hovedparten af disse i en vis udstrækning boede i True, Brabrand sogn. Dette sidste forhold er undersøgt i folketællingen 1906, hvor True husede 26 teglværksarbejdere, Tilst 2, Todderup 3, mens der hverken boede teglværksarbejdere i Geding eller Mundelstrup.
78. Nyrop, s. 211 f.
79. De daglejere, der har angivet landbruget som hovedbeskæftigelse, er holdt uden for denne under-
80. Folketællingen 1901 Tilst, Kasted og Mundelstrup sogne. Når der i 1901 er optalt i alt 57 arbejdere og i denne sammenhæng kun opereres med 45 betyder det, at de sidste 12 altid havde boet i området.
81. Arbejdsmændenes Fagblad nr. 5, 1901.
82. Denne undersøgelse af fabrikkens tiltrækning af arbejdskraft er ikke ført videre. En mikroundersøgelse på personniveau kunne kaste mere lys over til- og fraflytning, hvilket dog er en utrolig tidskrævende proces.
83. Tilst-Kasted kommunes Forhandlingsprotokol for sognerådet 1911-1923. Dette blev fastslået på et sognerådsmøde den 20. juni altså flere måneder før tærskesæsonen, og må betyde, at sognerådet har kendt fabrikkens arbejdsgang, der altså indebar fy ring af de mange ansatte.
84. Fynbo, 1983.
85. Der nævnes ganske vist en anden formand Laurs Rasmussen, men efter hans skatteansættelse, såvel i 1873 som senere, samt af hans placering på listen at dømmes er han formand ved jernbanen.
86. Ovenfor er omtalt, at der inden 1890 blev opført en smedie på fabrikkens grund, hvilket taler for, at den pågældende smed var den første håndværker, der direkte ansattes på fabrikken.
87. Fyrbøderne er i denne opgørelse regnet med til håndværkergruppen.
88. Skatteansættelseslisterne og Folketællingen 1890, Fårup sogn.
89. Demokraten 12.8.1906.
90. Realregistre til Skøde- og Panteprotokoller, Fårup sogn, Alm. Brand: Vurderingsprotokol Sabro-Fårup 1920-1925 og Forsikringsprotokol Fårup sogn samt Rasmus K. Tage Kristensen.
91. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol 18.10.1906.
92. Alm. Brand, Hasle hrd. Tilst og Vejlbjy sogne, forsikringsprot. 1859-1922 og 1906-1923 samt Alm. Brand, Hasle hrd., Tilst sogn, forsikringsprot. 1905-1965.
93. Jørgensen 1970s. 11.
94. Forhandlingsprotokollerne for Arbejdsmændenes Fagforening for Tilst og Omegn er desværre gået tabt, og det følgende bygger derfor dels på afdelingens 25 års jubilæumsskrift og Jørgensen

- 1970, der begge nævner, at de har haft forhandlingsprotokollerne at holde sig til, og dels Arbejds-mændenes Fagblad.
95. Nyrops. 311 f.
96. Virksomheden i 25 år s. 5.
97. Arbejds mændenes Fagblad 1901 nr. 12.
98. Arbejds mændenes Fagblad 1904 nr. 3 og 1905 nr. 4.
99. Arbejds mændenes Fagblad 1906 nr. 3.
100. Samme.
101. Arbejds mændenes Fagblad 1908 nr. 7.
102. Virksomheden i 25 år, s. 6.
103. Demokraten 11.8. og 8.9.1910.
104. Demokraten 11.8.1910.
105. Demokraten 13. og 14.9.1910.
106. Industrieretningen 1910 s. 229. Se note 20.
107. Virksomheden i 25 år, s. 7.
108. Virksomheden i 25 år, s. 9.
109. Tilst-Kasted kommune, sognerådets forhandlingsprotokol 29.12.1922.
110. Virksomheden i 25 år, s. 8 f.
111. Sabro-Fårup kommune, sognerådets forhandlingsprotokol 1868-1896.
112. Sabro-Fårup kommune, hovedregnskaber, overslag m.m. 1872-1931/32. -
113. Lovene vedtaget 22.12.1915 og 28.2.1916.
114. Sabro-Fårup kommune, hovedregnskaber, overslag m.m. 1872-1931/32 og kopibog for sogne-rådet 26.5.1919.
115. Samme.
116. Sabro-Fårup kommune, sognerådets forhandlingsprotokol 28.10.1921 og Kopibog for sognerå-det 5.11.1921.
117. Sabro-Fårup kommune, sognerådets forhandlingsprotokol 11.2.1922.
118. Samme 29.6.1922.
119. Samme. Se f.eks. 16.1.1922 og 3.8.1922.
120. Virksomheden i 25 år, s. 10.
121. Tilst-Kasted kommune, sognerådets forhandlingsprotokol 13.7.1909.
122. Samme 17.3.1913 & 8.1.1914.
123. Samme 31.3.1925.
124. Samme f.eks. 10.11.1925.
125. Samme 8.12.1925.
126. Samme 12.1.1926.
127. Nyrops. 149.
128. Ugeskrift for Retsvæsen 1890, s. 141.
129. Samme s. 142.
130. Nyrops. 149f.
131. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol uden dato.
132. Rasmus K. Tage Andersen fortæller, at der på den nuværende Sortevej 20 var et bassin, hvor syrevandet passerede inden det løb ud i Geding sø.
133. Tilst-Kasted kommune, forhandlingsprotokol for sognerådet 13.10.1919. Det er ikke undersøgt hvorvidt det kom til retssag om spørgsmålet. Rasmus K. Tage Andersen nævner dog i interviewet, at en gårdmand hvert år fik erstatning, da hans korn blev svedet af syredampene, og fortsætter: 'på et tidspunkt købte fabrikken landmandens jorde og byggede til. Dette er på østsiden af Sortevej og en lille del af Stenkelbjergvej'. Der er formentlig tale om købet af den ovenfor omtalte lille gård eller evt. Todderupgården i 1906, og købet kan derfor ses som et forsøg på at slippe for besværlige nabo-er.
134. Demokraten 26.11.1924.

134. Samme 10.5.1904.
135. Samme 11.9.1910.
136. Virksomheden i 25 år s. 11.

Litteratur

- Brauer, J.C.: Dansk Provinsindustri, 1885.
Gejl, Ib og Jansen, C. R.: Korn, købmænd og kornkompagni, Århus 1971.
Johansen, H.C.: Danmarks historie bd. 9, København 1985.
Jørgensen, Børge: Tilst og Omegns Fagforening, 1970.
Kristensen, M.K.: Dansk Andels Gødningsforretning. 1901-1916-1926. København 1926.
Nyrop, C.: Fredens Mølle. Et stykke industrihistorie. København 1905.
Vedsø, Fred.: Danmarks Industri. København 1928.
Willerslev, Rich.: Den teknisk-kemiske industri 1870-1914. I Erhvervshistorisk Årbog 1960, s. 27-68.
Virksomheden gennem 25 år. Tilst og Omegns Fagforening, 1921.

Kilder

Erhvervsarkivet

Tilst-Kasted kommune:

Forhandlingsprotokol for sognerådet: 1892-1911, 1911-1923, 1923-1933.

Sabro-Fårup kommune:

Forhandlingsprotokol for sognerådet: 1868-1896, 1896-1919, 1919-1928

Kopibog for sognerådet: 1907-1925.

Hovedregnskaber, overslag m.m. 1872-1931/32.

Den almindelige brandforsikring for landbygninger (Alm. Brand):

Århus Branddirektorat:

Hasle herred: Tilst og Vejlbysogne 1859-1922, 1906-1923. Tilst sogn 1905-1965.

Sabro herred: Fårup og Sabrosogne 1858-1923, 1919-1964.

Hovedkontoret, København:

Hasle herred: Tilst sogn 1859-1936.

Kopier af de ved Hasle m.fl. herreder læste tinglæsningsdokumenter 1803-1920.

Superfos, Vedbæk:

Enkelte kopier af forhandlingsprotokol for A/S Dansk Svovlsyre- og Superfosfatfabrik 1898-1910. Enkelte sider uden dato.

Rigsarkivet

Folketællinger:

Fårup sogn: 1870, 1880, 1890, 1901, 1906

Tilst sogn: 1870, 1880, 1890, 1901, 1906

Kasted sogn: 1870, 1880, 1890, 1901, 1906

Brabrand sogn: 1906.

Tællingen af fabrikker og fabriksmæssig drevne haandværk 1872, Århus amt, Hasle m.fl. herreders